

XIX АСР ИНГЛИЗ АДАБИЁТИДА ТАНҚИДИЙ РЕАЛИЗМ ПРОЗАСИ ВА ПОЭЗИЯСИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ

*Элова Умида Рўзимуродовна,
СамДЧТИ докторанти*

Калим сўзлар: танқидий реализм, монология, романтизм, реалистик санъат, психологик таҳлил, реалистик метод.

60-йиллар бошига келиб романтизмнинг АҚШ адабиётидаги ярим асрлик ҳукмронлиги тугади. Ҳали тўла такомиллашмаган капиталистик муносабатлар даврида америка ҳаётини ўзича ҳаққоний ва чуқур тасвирлашга имкон берган романтизм ижодий методи капиталистик тузум қарама-қаршиликлари кескин авж олган шароитда талабга жавоб бермай қолди.

Америка меҳнаткашлар оммасининг монополияларга қарши мардонавор кураши, ишчиларнинг улкан қўзғолонлари ва иш ташлашлари, америка миллати ичида икки миллат - Уитменнинг, Марк Твен, Южин Деббснинг миллати ва Рокфеллерлар, Морган ва Карнегилар миллатининг ташкил топиши - бу каби воқеалар барчаси яхшилик ва ёмонлик курашининг романтик схемасига сиғмади, уларни романтик аллегориялар руҳида энди тасвирлаб бўлмасди.

Романтизмнинг тарихий чекланганлигини бартараф этиш учун бир бадий усулни бошқаси билан алмаштириш кифоя қилмасди. Санъат ҳаётни ва унинг қонуниятларини ўрганиш воситаси, деган қарашга асосланган янги эстетикани яратиш талаб этиларди. Ҳаёт ва инсон, унинг ижтимоий психологияси ҳақида теран билимга таянадиган янги методни ишлаб чиқиш лозим эди. Бадий типиклаштиришнинг янги усули кашф этилди. Унинг аҳамиятини қуйидагича қайд этмоқ лозим: “Реализм, деталларнинг ҳаққонийлигидан ташқари типик характерларни типик шароитларда тўғри кўрсатишни назарда тутди... типик шароитлар уларни ўраб олади ва ҳаракатга келишга мажбур қилади”.

Романтикларда ҳам биз ҳаққоний деталларни учратамиз. Айрим ҳолатларда улар воқеликнинг муҳим томонларини акс эттирган типик образлар яратишни ууддалашган (Готорн асаридаги пуритан образлари, Мелвиллнинг “ўта сўл” Аллано образи). Бирок, реализмнинг кучи шундаки, у мазкур характерларни типик шароитларда тасвирлайди, бу эса ўз вақтида романтизм учун имконсиз эди.

Романтиклар шахснинг шаклланишида атроф-муҳитнинг таъсирини инкор этишди, улар ўз қаҳрамонларини аниқ тарихий ва турмуш шароитидан ажралган ҳолда акс эттиришди. Реалистлар эса, шахсни бундай шароитдан ажратиб олмайди. Улар инсон ва жамият ҳаётида моддий шарт-шароитнинг еткази ролини тушунишдан келиб чиқади.

Оддий инсоннинг буржуазия жамиятидаги фожеали тақдирини тасвирлаб, бунинг сабабларини улар ижтимоий тузумдан эмас, балки инсоннинг ўзидан қидиради. Бу эса уларнинг буюк кашфиёти.

Улар учун замонавий бўлган ҳаётнинг объектив шарт-шароитларини, бу ҳаётнинг теран таҳлилига асосланиб, ҳушёр туриб тушунганда, реализмнинг тарихий устунлиги шунда кўринадики, романтиклар қаламга олган кўплаб проблемаларни чуқур талқин қилишда бу уларга ёрдам беради.

Агар романтиклар севги-муҳаббатни шахс маънавий фазилатининг юксак кўриниши сифатида, ҳаёт нопокликлари ва пасткашликларидан жон сақлайдиган кулба сифатида талқин этишган бўлса, XIX аср реалистлари севги-муҳаббат пул муносабатлари таъсирида

тахқирланаётганини кўрсатдилар. Севги-муҳаббат мавзуси реалистлар ижодида буржуазия жамиятини, унинг сурбетлигини ва ахлоқсизлигини кўсатиш воситасига айланди. Романтиклар талқинида санъаткор талқини ҳам худди шундай - санъаткор эркин ижодкор, у жамиятга фақат ва фақат реал ҳаёт билан боғланмаган, ижодий фантазияси ёрдамида таъсир кўрсатиши мумкин (По, Готорн). Жамият ҳаётида санъатнинг ролини инкор этмаган реалистлар айни пайтда пул муносабатларининг санъатга ҳалокатли таъсирини, уни таназзулга олиб келишини кайд этганлар. Улар манфаатпараст, тамагир жамиятда истеъдод ҳалокатининг фожеаси мавзусини кўтариб чиқдилар (У.Д.Хоуэлс, Г.Фуллер, Ж.Лондон, Т.Драйзер ва бошқалар).

Реализм эришган энг муҳим ютуқлардан бири психологик таҳлилнинг теранлигидир. Бизга маълумки, бир пайтлар сентименталчилар “юррак ҳаёти”га эътиборларини қаратган эди, романтиклар эса инсоннинг ички дунёсига жиддий қизиқишларини намоён этишди. Гарчи романтиклар ўз қаҳрамонларини кучли эҳтирос соҳиблари сифатида гавдалантирган бўлсалар-да, улар инсоннинг ички дунёсини таҳлил қилиш ва унинг эҳтиросларини тушунтиришдан воз кечишди, инсон қалби - ақл-идрок билан етиб бўлмайдиган тубсизлик, деб ҳисоблашди. Реалистлар эса, инсон қалби сир-синоатлари пардасини ечдилар. Улар юрак қаърида сир тутилган синоатларгача дадил кириб бордилар ва бу ерда аниқ таҳлилни қўладилар. Боз устига реалистлар асарларида инсоний эҳтирослар ўзининг ижтимоий талқинини, шарҳини топди.

Реалистик метод эришган яна бир муҳим ютуқ - бу характерни ҳаракатда, ривожланиш жараёнида кўрсата билишдир. Романтикларда, одатда, характерлар олдиндан тайёр, маълум бўларди. Тўғри реалистларда ҳам характер шакланган тарзда асарга кириб келиши мумкин. Бироқ, муҳими шундаки, реалистик асарда бундай характер доимо бурунги ривожланиш ҳосиласи сифатида

қабул қилинади. Реалист, В.Г.Белинский фикрича, ўз қаҳрамонини айни дақиқада акс эттирадики, биз унинг ҳаёти ҳақида гапирганда “айни дақиқагача ва ундан кейинги дақиқа” ни назарда тутган бўламиз.

Хуллас, реалистик санъатнинг энг катта ютуғи тарихийлик принципи ҳисобланади. Ёзувчи-реалистлар давр руҳини беришда ўта аниқликда иш юритадилар, ўз персонажларини шундай характерлашадики, уларни тасвирланаётган даврдан бошқа бирор-бир даврга тааллуқли, деб бўлмайди.

Реалистик методнинг айрим ўзига хос хусусиятлари шундайки, улар XIX аср иккинчи ярми америка ҳаётини теран ва ҳар томонлама тасвирлашни уддалашга бу метод учун имкон туғдирди. Бироқ, романтизмнинг бўш томонларидан устун келиб, танқидий реализм АҚШда унинг вориси сифатида майдонга чиқди, Купернинг, Готорннинг, Мелвиллнинг яхши анъаналари — демократизми, гуманизми, граждан сифатидаги фидойиликларини давом эттирди.

АҚШда танқидий реализм фақат романтизмдан ўсиб чиқмади. Унинг шаклланишида халқ оғзаки ижоди (негр фольклори, фронтир фольклори - ковбой (отлик подачи, чўпон) кўшиқлари, ривоятлар, оғзаки ҳикоялар) кучли таъсир кўрсатди.

Агар “бостон мактаби”, адабиётни ҳаётдан узиб, ёзувчини тақлидчиликка, ижодий самарасизликка дучор этган бўлса, АҚШда реализмнинг ривож топишида фольклор қудратли даволовчи омил бўлди. Америка фольклори ёзувчиларни нафақат ҳаётга яқинлаштирди, балки америка реализмининг бетакрор, миллий ўзига хослигини белгилаб берди.

Америка фольклорининг турли хил кўринишлари орасидан фронтир афсоналари ва оғзаки ҳикояларни ажратиб кўрсатиш жоиз. XIX асрнинг биринчи ярмида дарахт кесувчилар, фермерлар ва овчилар орасида фортир қаҳрамонлари ҳақида афсоналар тўқилди. Ғарбнинг бепоён кенгликларини ўзлаштириш сабр-бардошни, чидам ва қатъиятни, журъат ва

жасорат кўрсатишни талаб этди. Меҳнаткаш америка халқи намоён этган бу барча фазилатларни халқ ўзининг эртақ қахрамонлари эришган ғалабаларга сингдириб юборди.

АҚШда ўрмон кесувчилар орасида туғилган Поль Бэньян ҳақидаги ривоятлар жуда машҳур бўлди. Бу буюк ўрмон кесувчи мард америка халқининг матонати ва фидойилиги, жасорати ва ижодий куч-қудрати тимсоли сифатида гавдаланади. У табиатнинг ёввойи кучини бўйсундиради ва уни инсонга хизмат қилишга мажбур этади: тоғларни ўрнидан силжитади, дарё ўзанларини ростлайди, янги дарёлар, қўллар барпо этади. Поль Бэньян халқ манфаатлари йўлидаги курашчи, адолатли ҳаёт бунёдкори сифатида майдонга чиқади.

Америка реализмининг шаклланишида, айниқса, оғзаки ҳикоянинг таъсири кучли бўлган. Фермерлар, дарахт кесувчилар, овчилар, элкезар савдогарлар орасида туғилган бундай ҳикоялар халқ юморининг илк ҳосиласи эди. Қаергаки бир гуруҳ америкалик йиғилмасин - оддий ресторангами, кема палубасига ёки кечув жойигами - албатта, суҳбатдошларини бирор-бир кулгили воқеа билан кулдирадиган ҳикоячи топиларди.

Шарқий штатларда бундай воқеалар қахрамони Янки - тажрибакор, уддабурон, қўли гул, анойиларни ипсиз боғлаб кетадиган америкалик майдонга чиқди.

АҚШ Жануби ва Ғарбида, яъни фортирда юмор янада қизгин ривожланди. Бу жойларда кулгили воқеалар қахрамони сифатида фортирчи (овчи, скваттер ёки қайиқчи) гавдаланади. Ғарб юморининг ўзига хослиги тўлалигича фортир ҳаёт шароити билан белгиланади. Ғарбнинг бепоён кенгликларини, улкан дарёларни, ёввойи чўлларни, мудроқ ўрмонларни, йўлсизликларни - бундай жойларни ўзлаштириш учун тўзим ва жасорат талаб этиларди. Табиат билан шафқатсиз жангда фронттерчига кулги ёрдам берарди.

Фронттер юморининг характерли хусусиятлари - ҳажвий бўрттиришларга мойиллик, гротеск услубидаги бой муболағали образларнинг мақтанчоқлик,

чиранишлар билан кўшиб айтилиши, хавф-хатарларга очиқ, юзма-юз келиш ва кундалик турмуш йўқчиликлари устидан кулишдан иборат. Ўзининг шахсий ғалабаларини айтиш билан бирга тўсиқларни енгиб ўтгани билан у ўзининг ҳурмат-обрўсини оширади ва бундан куч олиб, ўзига ишончи ортади.

Бироқ хавф-хатарга тўла шафқатсиз ҳаёт, ўлимга тик қараш одати фронттер юморининг иккинчи муҳим жиҳати - “шафқатсизлик” фожеавийлик билан кулгини бирга уйғунлашувини белгилаган. Америкалик бир тадқиқотчининг қайд этишича, Ғарбда “кўплаб ҳикоялар ва воқеалар доимо кўрқув ва кулги чегарасида туради ва бу гротескни пайдо қилади” [2]. Бу гротескда ижтимоий воқеликнинг фожеаси ва халқ орзумидлари акс этган.

Фронттер халқ юморининг энг кенг тарқалган жанри эртақнамо уйдирма-чўпчаклар (tall-tales) ҳисобланади. Уларда қахрамон ўзини “ярим от-ярим тимсоҳ” деб атайди ва ғайритабиий жасоратлар ҳақида ҳикоя қилади. Жумладан, бундай эртақнамо уйдирма-чўпчакнинг машҳур қахрамони Деви Крокет Миссисипи дарёсини бир хўплашда симириб қуритиши, бир кунда олти боғлам тери олинадиган айиқларни отиб ўлдириши ва ҳоказоларни айтиб мақтанади.

Аста-секин бу каби оғзаки лоф, ҳикоялар, қўл учида бадий ишлов берилиб, газеталар саҳифаларига тушади. Сўнгра эса, халқ оғзаки ижодидан илҳомланадиган ёзувчилар пайдо бўлади. Улар нафақат ўзларининг асарлари учун мавзулар ва образларни, шунингдек, бадий усулларни ҳам халқ юморидан, фермерлар, овчилар ва дарахт кесувчиларнинг оғзаки ҳикояларидан оладилар. XIX аср Америка адабиётининг буюк реалисти Марк Твен айнан мана шу манбага таянган.

Ўзининг энг яхши жиҳатларини - реалистик талқинни, халқчилликни, ижтимоий норозилик руҳини фольклордан олган америка юмори шу тариқа юзага келади. Айнан ижтимоий танқидий назар, сиёсатдонлар, виждонсиз адвокатлар,

мунофиқ рухонийлар ва бошқа текинхўрлар устидан кулиш, оғзаки ҳикоялардан илҳомланган, америка юморининг энг асосий хусусиятини белгилайди.

Себа Смит, Томас Халибертон (Янги Англия), Огестос Лонгстрит, Жонсон Хупер, Томас Торп, Жорж Гаррис (Жануби-Ғарб) бу юморнинг йирик усталари сифатида майдонга чиқди. Улар ўзларининг ҳикоялари билан 30-йилларда кўриндилар ва америка адабиётининг илк релистлари сифатида танилдилар. Тўғри, уларнинг реализми яхлит олганда содда, енгил-елпи бўлиб, айрим ҳолларда ҳайратланарли даражада теран кузатишларга ва таъриф-тавсифларга эга эди.

Америка юмори бошлаб берган ишни 60-йилларда вилоят адабиёти (бошқача атамаси - “маҳаллий ўзига хослик мактаби”) деб аталган адабиёт давом эттирди. Лонгстрит, Хупер ва Гаррис 30-50-йиллардаёқ ўзларининг жамоалари турмуши ва ахлоқ-одобини, ўз штатлари шевасини кўрсатишга интилдилар. Вилоятлик ёзувчилар АҚШнинг алоҳида ҳудудлари ҳаётининг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этишни кенгайтирдилар ва чуқурлаштирдилар. Улар қаламидан “сурат” ва “сахналар” билан бирга бутун бир повесть ва ҳикоялар юзага келди. Ўз штатлари шеваларини чин дилдан ўрганиб, ўз ҳудудлари ахлоқ-одоби ва урф-одатлари манзараларини қайта яратиб, байрамлар ва меҳнат жараёнларини тасвирлаб, вилоятлик ёзувчилар танқидий реализмнинг асл бошлаб берувчиларига айландилар, танқидий реализмга йўл очдилар.

Уларнинг ижодий методидаги асосий камчилик типиклаштиришнинг саёзлиги, шунингдек, муаммоларнинг етарли даражада чуқур очилмаганида эди. Турмуш икир-чикирлари тасвири ва нутқни маълум бир услубга солиш улар учун асосий мақсад эди. Айнан типиклаштириш принципларини пухта эгаллагани ва йирик ижтимоий муаммоларни кўтариб чиққани танқидий реализмнинг вилоят адабиётидан устунлигини кўрсатади.

Адабий оқим сифатида, танқидий реализм ривожда ижобий роль ўйнагани туфайли вилоят адабиёти фақат 60-йилларда муайян аҳамиятга эга бўлди. Унинг етакчи намояндalари - Шарқда Сара Жуэтт, Ғарбда Росс Браун, Жанубда эса Жорж Кейбл эди.

60-йиллар охири - 70-йиллар бошига келиб АҚШда танқидий реализм ўзининг етуклик босқичига киради. Бу йилларда Америка ўз мамлакати реалистик санъатини Европа танқидий реализми даражасига кўтарган Уолт Уитмен бошчилигидаги ёзувчилар авлоди майдонга чиқади. Гарчи Уитмен Фуқаролар урушигача ҳам ижод қилган бўлса-да, унинг урушдан кейинги танқидий ва сиёсий фаолияти АҚШда танқидий реализм ривожда жуда катта роль ўйнади. Уитменнинг дастурини, янги америка адабиётини яратишга қаратилган оташин даъватларини, Америка фожеаларини дадил фош этишларини, нафс балосига йўлиққанлар ҳокимиятини кескин танқид қилишларини Марк Твен, Де Форест, Ребекка Хардинг-Дэвис, Хоакин Миллер ва бошқа америка реалистик насрининг вакиллари ўзлаштириб олдилар.

Адабиётлар:

1. В.Г.Белинский. Тўла асарлар тўплами, III жилд,- М.: 1953, 454- бет.
2. Constance Rourke. American Humour. N. Y., 1931, 49-бет.

Элова У. Факторы критики и поэзии критического реализма в английской литературе XIX века. В статье рассматривается становление метода критического реализма в американской литературе XIX века и его нахождение в художественной прозе и поэзии. Он основан на методе критического реализма и его отражении в прозе.

Elova U. Factors of criticism and poetry of critical realism in the English literature of 19th century. The article discusses the formation of the method of critical realism in 19th-century American literature and its finding in artistic prose and poetry. It is based on the method of critical realism and its reflection in prose poetry.